

מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות
המחלקה ללימודי ארץ-ישראל
וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס)

חידושים בחקר ירושלים **הקובץ העשרים ושניים**

עורכים: אייל ברוך ואברהם פאוסט

רמת-גן, תשע"ז

הכנס נערך ביום כ"ח בטבת תשע"ז (26 בינואר 2017) באוניברסיטת בר-אילן

מערכת:
פרופ' יהושע שוורץ
פרופ' זאב ספראי
פרופ' אברהם פאוסט
ד"ר אייל ברוך

מזכירת מערכת:
הדס גבאי

© כל הזכויות שמורות למחברים, לעורכים
ולפרסומי מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים
רמת-גן, תשע"ז

השער: שטח A בתל עיטון, מבט מצפון
צילום: סקי-ויו/גריפין תצלומי אוויר
עיצוב העטיפה: יעל אלקיים

מסת"ב: 8-21-7234-965-978
E-mail: gr.jrslm1@biu.ac.il

תוכן עניינים

	דוד אוסישקין
7	האם הייתה ירושלים יישוב מבוצר בתקופת הברונזה התיכונה? הצעה חילופית
	אמיר פלדשטיין
41	ממלכת ירושלים בתקופת אל עמארנה
	יוסף גרפינקל וסער גנור
53	חורבת אל ראעי – אתר מתקופת הברזל בשפלת יהודה
	שלמה בונימוביץ וצבי לדרמן
67	כתב-יד גנוז, קבר 1 בבית-שמש והאבחון הראשוני של תקופת הברזל IIא
	עידו קוך
	קמעות-חותם מתקופת הברזל 2א' באזור השפלה: מסקנות ראשונות על ייצור ותפוצה, מכלול תמונתי, ושימוש
75	
	אברהם פאוסט
95	תל עיטון וההשתלטות הישראלית על השפלה בתקופת הברזל 2א
	גבריאל ברקאי ורוברט דויטש
115	בולה פיסקאלית נוספת מעיר דוד
	אהרון גרינר, גבריאל ברקאי ויצחק שמעון דבירה (צויג)
123	שברי צלמיות חרס מתקופת הברזל ב' מעפר הר הבית
	אפרת בוצר וליאורה פרויד
147	שלבים לאורך התקופה הפרסית ביישוב הכפרי סביב ירושלים
	מורן חג'בי
	חשיבותן האסטרטגית של יהודה וירושלים במאה הב' לפסה"נ – מבט
159	מן האתרים המבוצרים
	דויד גורביץ
189	הסכר מימי החשמונאים של בריכת הסולטן
	איל רגב
207	ככה בונים עם: כיצד החשמונאים עיצבו את הזהות הקולקטיבית של היהודים
	חיים כהן
	מאפייני הטיח במקוואות טהרה ובמתקני תעשיית השמן והיין בארץ ישראל
	כאמצעי לזיהוי אתרים יהודיים משלהי תקופת הבית השני ותקופת
239	התלמוד – מחקר ראשוני
	זאב ספראי
261	דכא ליה
	שמעון גיבסון ורפאל לואיס
281	על שיטת תיארוך טרסות במרחב ירושלים
	ענת אביטל
303	תיאורי חקלאות בפסיפסים מירושלים ויהודה בתקופות הרומית והביזנטית

	בת שבע גרסיאל
323	תיאור ירושלים בסיפורי מסעות של בני דתות שונות למן המאה העשירית עד החמש עשרה
	שלמה לוטן
335	תיאור גורלה של ירושלים וממלכת הצלבנים בכתביו של קיסר האימפריה הרומית פרידריך השני
	איל דודסון
345	בין הגשר לעץ התות : בית העלמין היהודי בירושלים במאה הט"ז
	אברהם דוד
357	מסעותיו של ר' משה בסולה לארץ-ישראל בראשית תקופת השלטון העות'מאני – דמותו ותרומתו להכרת הקהילה הירושלמית בעת הזאת
383	רשימת משתתפים
7*	תקצירים באנגלית

בין הגשר לעץ התות: בית העלמין היהודי בירושלים במאה הט"ז

איל דודסון

מבוא

בית העלמין בהר הזיתים היה מן הבולטים שבמוסדות הקהילה היהודית בירושלים, וקורותיו מלמדים את קורותיה. התמורות בשטחו מעידות על תהליכים דמוגרפיים בחיי הקהילה; המאבקים על קיומו ועל הזכות לקבור בו מעידים על יחסיה של הקהילה עם השלטונות ועל מעמדה המשפטי; הדיונים על זכות הקבורה מעידים על מעמדו הדתי של הר הזיתים בפרט וירושלים בכלל בעיני נציגיהן של הדתות; וזהותם של הנפטרים, מיקום קברם ואופן קבורתם מלמדים על מרכיביה החברתיים והכלכליים של הקהילה.¹ השטח שהוקצה לקבורת היהודים השתרע בסמיכות לערוץ הקדרון לפחות מאז המאה הי"ד,² ובו המשיכו יהודי ירושלים לטמון את מתייהם בתקופה העות'מאנית המוקדמת. האזכור הקדום ביותר לאישור חוקיות בית העלמין היהודי בידי הקאדי של ירושלים הוא בתעודה משנת 1534,³ והדבר עוגן ברישומי המקרקעין (טאפו תחריר דפתרלרי).⁴ החוק העות'מאני אסר העברת בעלות של נכסי הקדש, לפיכך החכיר הווקף ליהודים את האדמות לטווח ארוך.⁵

אדמות בית הקברות נודעו בכינוי אל-ג'סמאניה – ההיגוי הערבי לגת שמנים, על שם קרבתן לאתר המקודש לנוצרים.⁶ השטח היה בבעלותו של וקף אל-מדרסה אל-צלאחיה (ההקדש המוסלמי לבית המדרש ללימודי האסלאם, על שם צלאח אל-דין, שהיה ליד שער

¹ מחקר זה הנו סעיף ממחקר רחב יותר על בית העלמין היהודי בהר הזיתים בתקופה העות'מאנית המוקדמת, והוא עתיד לראות אור אי"ה בקובץ מסדרת "ספר ירושלים" בהוצאת יד יצחק בן-צבי.

² כך מוכח ממסמך שהציגו היהודים בבית הדין, באחד מסכסוכי גובה דמי החכירה ב-1687, ולפיו הקבורה במקום מתבצעת מזה שלוש מאות שנה (א' חיים, "הר הזיתים וסביבתו – סלע מחלוקת בין יהודים וערבים במאה הי"ז", נופים, ו (תשל"ה), עמ' 24; מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל אביב תשמ"ה, עמ' 71). וראו: א' כהן, יהודי ירושלים במאה השש עשרה לפי תעודות תורכיות של בית הדין השרעי, ירושלים תשל"ו, עמ' 57; א' כהן וא' סימון פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה השש עשרה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 97.

³ א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם: קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 96–97; 100.

⁴ י' בן צבי, "שטר קניין על חלקה בהר הזיתים משנת 944 להג'רה", בתוך: א' אלמליח (עורך), חמדת ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 85–88; ח"ז הירשברג, "תעודה מזמן הכיבוש העות'מאני", ארץ ישראל, ב (תשי"ג), עמ' 196–198; כהן, תעודות, עמ' 22–24; 57–58.

⁵ א' חיים, "גאולת חלקות הר הזיתים על פי תעודות ערביות של בית המשפט השרעי מן המאה השבע עשרה", בתוך: א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 233–234.

⁶ א' חיים, "תעודות נוספות על יחסיה של עדת הספרדים עם השלטונות העות'מאניים ועם האוכלוסיה הערבית בירושלים", בתוך: מ' פרידמן ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 219.

האריות),⁷ שנוסד בתקופה האיובית. ההקדש הצלאחי החזיק אדמות במרחבים גדולים שהשתרעו מכל עבריה של העיר, ובית העלמין היהודי תפס חלק קטן מהן.⁸ האפשרות לשחזור מדויק של ממדיו וגבולותיו הברורים של בית העלמין בהר הזיתים בתקופה העות'מאנית המוקדמת כמעט אינו אפשרי, ולא רק משום היעדר מקורות היסטוריים. בית הקברות הושחת וחולל בהזדמנויות רבות, בפרט בתקופת השלטון הירדני (1948–1967),⁹ אך גם בתקופות שקדמו לה. לאמתו של דבר, אפילו מחקר בתקופה העות'מאנית המוקדמת עצמה – לו היה נערך – היה מתקשה לבצע זאת. ר' נפתלי הרץ בכרך, מחכמי גרמניה במחצית הראשונה של המאה ה"ז, העיד שמצבותיו של בית העלמין הקדום לא שרדו, משום שנעקרו תכופות בידי ערבים שהסבו אותן לאבני בנייה. הוא גם העיד שלא נהגו בזמנו לחרוט על פני המצבות, ולכן גם את האבנים הקיימות לא היתה אפשרות לזהות ולתארך כבר אז:

ותדע שבירושלים לא יש [=אין] ציון על הקברים כמו שיש בצפת תוב"ב [תבנה ותכונן במהרה בימינו], כי הגוים בירושלים עיר הקודש הם רשעים, וגוזלים כל האבנים מן הקברים. ואין בונין בירושלים רק מאבנים דקות, ואין מקום לכתוב עליהם כמו בצפ"ת תוב"ב (ר' נפתלי בכרך, עמק המלך, אמשטרדם ת"ח, דף יד ע"א).¹⁰

נראה שבביטוי "אבנים דקות" מכוון הכותב למסלע הקירטון הרך המאפיין את הר הזיתים, ושמהן נחצבו המצבות.¹¹ גם בדברים שנכתבו במאה ה"ט הוסבר מדוע אין למצוא בהר הזיתים מצבות קבורה קודמות למאה ה"ז:

הרבה מהפלאחים יושבי הכפרים הסמוכים לבית החיים הכלם [!] לא ידעו לעבור חק קדושת המקום הזה, ולגנוב הרבה מהמצבות העתיקות וישימון ככותל בתיהם (ומי יודע את האוצר הרב לחקירת קורות עיר קדשינו אשר היה רשום עליהם), עד כי המצבה היותר עתיקה הנמצאת כעת איננה זקנה יותר משתי מאות שנים, וחבל על דאבדין [=שאבדן] (א"מ לונץ), "מנהג אחינו באה"ק בדת ובחיי העם", ירושלים, א [תרמ"ב], עמ' 58 הערה 131).

⁷ הירשברג, תעודה, עמ' 196 הערה 8.

⁸ בן צבי, שטר קניין, עמ' 87; כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 97.

⁹ מ' בנבנישתי, מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת, ירושלים תשל"ג, עמ' 78–79; מ' בניהו, "הר הזיתים בעבר ובהווה", הד המזרח, ד (כ) (תש"ו), עמ' 8; נ' שור, "תולדות בית העלמין היהודי על הר הזיתים מסוף התקופה הממלוכית ועד לזמן החדש", בתוך: א' שילר (עורך), הר הזיתים, ירושלים 1978, עמ' 36.

¹⁰ ראו: י' סטפנסקי וא' בן טובים, "בית הקברות היהודי העתיק בצפת: מצבות קבורה מהמאות ה-16 וה-17 לסה"נ", בתוך: צ' גרוסמרק ואחרים (עורכים), מחקרים חדשים של הגליל: ספר שני, זכרון יעקב 2016, עמ' 248–223.

¹¹ א' כהן וא' בן שמעון פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה השבע עשרה, א–ב, ירושלים תש"ע, א, עמ' 158–159; 163–164; ל"א פיקרד, "המצב הגיאולוגי של ירושלים", בתוך: מ' אבי יונה (עורך), ספר ירושלים: טבעה, תולדותיה והתפתחותה של ירושלים מקדמת ימיה ועד לזמננו, ירושלים ותל אביב תשט"ז, עמ' 35–44. וראו: ר' גדליה מסימיאטיץ, שאלו שלום ירושלים (מהדורת ז' שז"ר), ירושלים תשכ"ג, עמ' 24.

על הגורמים הללו אפשר להוסיף את השחתת פניו של בית העלמין במיוחד באזור קבר זכריה. בשנת 1961 חפר הארכאולוג הבריטי הוורד סטצ'בורי באזור, ובמהלך עבודתו נעקרו המצבות ועצמות פוזרו לכל עבר.¹²

להלן נבקש להעמיק בהבנת קורותיו של בית העלמין, ולהסביר את התהליכים שעיצבו את פניו. המקור החשוב ביותר הוא רישומי בית הדין השרעי (סג'ל) הירושלמי, בעיקר על פי תרגומיו של א' כהן. מחד גיסא, אלו מסמכים משפטיים שפותחים בפנינו צוהר רחב לתקופה הנדונה, אך מאידך גיסא מעצם טיבם הם מצמצמים את המבט רק לאירועים שהיו שנויים במחלוקת, שאינם משקפים את השגרה. לפיכך נשלים את המסמכים הללו בתיאורים היסטוריים. להלן נתחום את גבולות בית העלמין היהודי בתקופה הנדונה. נבסס את דיוננו על התיאורים הגאוגרפיים שהובאו במסמך משפטי מן הסג'ל בשנת 1532.

הגבול הצפוני של בית העלמין: "הגשר הבנוי באבן שבפרשת הדרכים, אשר בחלקו הנמוך של הוואדי, וקצהו המערבי אפיק נחל קדרון".¹³

מפות מצוירות מן התקופה העות'מאנית המוקדמת מתארות שני גשרים באפיק הקדרון. האחד – צפוני, הממוקם על תוואי גשר הקדרון בימינו, בדרך יריחו;¹⁴ השני – דרומי, ממערב ליד אבשלום, כיום במקומו של גשר מודרני הבנוי על גבי שרידיו של הגשר הקדום.¹⁵ הגשר המגדיר את גבולו הצפוני של בית העלמין הוא הגשר הדרומי, כפי שמוכח מתיאור מקביל של בית הקברות במסמכי בית הדין המוסלמי: "ומדרום לגשר שבפרשת הדרכים אשר נמצא ממערב לטרטור פרעון [-כינויו הערבי של יד אבשלום]".¹⁶ דרך שטיפסה משם מזרחה, במעלה הר הזיתים, סימנה את המשך תחומו של בית הקברות. היתה זו דרך סלולה, כנראה בתוך אפיק של ערוץ טבעי, ולצדיה היו סלעים בולטים.¹⁷ נראה שהתוואי שלה נמשך בכיוון של דרך יריחו בימינו.¹⁸ הדרך התחברה אל "חלקת עץ התות", שאין לזהותה בימינו, והיא זו שציינה גם את גבולו המזרחי של בית העלמין, כדלהלן.¹⁹

הגבול המערבי של בית העלמין: "הדרך המובילה לירושלים ולעין סלואן הדרומי".²⁰ גם דרך זו היתה סלולה במאה ה"ז,²¹ ומוכרת גם במאה ה"ז,²² אך בהיעדר מידע על התוואי שלה כיום, נוכל להניח כי הכוונה לדרך הפונה מגשר הקדרון דרומה, שכפי הנראה

¹² ר' יזרעאל, מדריך כרטא להר הזיתים: מסע בתולדות בתי העלמין היהודיים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 22.

¹³ כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 97.

¹⁴ ר' רובין, "מפות עתיקות של ירושלים כמקורות גיאוגרפיים-היסטוריים", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ

ישראל, יב (תשמ"ו), עמ' 58–59.

¹⁵ יזרעאל, מדריך כרטא, עמ' 17; רובין, מפות עתיקות, עמ' 60–61.

¹⁶ כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 97. והשוו: כהן וסימון פיקאלי, המאה ה"ז, עמ' 99.

¹⁷ "ומצפון – הסלע (אל-עראק) הגדול הידוע בשם אל-זנאר, המשתרע עד סוף הסלע הבולט בדרך הסלולה

(אל-דרב אל-סאלכ) (חיים, תעודות, עמ' 222).

¹⁸ J. Doubdan, *Plan de la Montagne des Olives*, [Paris] 1666, map. 36. ראו גם: רובין,

מפות עתיקות, עמ' 60.

¹⁹ כהן ובן שמעון פיקאלי, המאה ה"ז, א, עמ' 175; כהן וסימון פיקאלי, המאה ה"ז, עמ' 96.

²⁰ כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 97.

²¹ חיים, תעודות, עמ' 222.

טיפסה על צלע הר הבית לכיוון העיר וברכת השילוח ("עין סילוואן הדרומי", אולי בדומה לתוואי השביל המכונה בימינו "המשעול האחרון").²³ שטח בית העלמין השתרע אפוא למרגלות הדרך הזו, על גדתו המערבית של הקדרון. להשלמת הבנה זו נעיין בתיאור הראשון של ממדי בית העלמין של ירושלים בשחר התקופה העות'מאנית, שנמסר מפי הנוסע היהודי ר' משה באסולה, בשנות העשרים המוקדמות של המאה ה"ט":

ירושלם היא בהר אחד, וכנגדה הר הזתים ועמק צר ביניהם, והוא עמק יהושפט [...] יש קברי ישראל בשפולי הר הזתים מלא, וקצת בשפוע הר ירושלם. למטה מהם חצי מיל מי השלוח (מ' באסולה, מסעות ארץ ישראל [מהדורת י' בן צבי], ירושלים תרצ"ט, עמ' 53–54).

מדבריו משתמע שבית הקברות למרגלות הר הזתים הוא המרכזי, ושטחו עולה על בית הקברות "בשפוע הר ירושלים". יש לבחון את תיאורו על רקע עדות שנמסרה בראשית המאה ה"ד, מפי נוסע יהודי. זוהי ההגדרה המוקדמת ביותר למיקום בית העלמין של ירושלים בימי הביניים המאוחרים:

ויש הולכים דרך העמק, הוא עמק יהושפט, שם בית הקברות לישראל בתחתית הר הבית [...] עמק יהושפט הוא הסובב כל מזרחו של הר הבית וכל דרומו, ובדרומו הוא בית הקברות אשר הזכרתי, ויש בו צדיקים הרבה (מסעות אלמוני תלמיד הרמב"ן, בתוך: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 85).

"עמק יהושפט" היה באותה עת כינויו הרווח של ערוץ הקדרון, באופן כללי בקטע שבין הר הבית להר הזתים.²⁴ הכותב האלמוני הצביע על בית העלמין היהודי בתוככי העמק, ב"דרומו" של הבית – דהיינו, כפי הבנתנו – באזור שלמרגלות פינתו הדרומית-מזרחית של הר הבית. הוא לא ביאר אם כוונתו לשתי גדותיו של העמק או לאחת מהן,²⁵ אך מעדות נוספת שנמסרה באמצע המאה ה"ט" משתמע שבית העלמין השתרע בתחילה על גדתו המערבית של הקדרון, למרגלות הכותל המזרחי של הר הבית:

בית הקברות שליהודי[ם] נלקח מהיהודי[ם] שהיה בצדם [של שערי הרחמים], ונתרחקו כמטחוי קשת, מכל מקום סמוך למקדש [=להר הבית] מתקברים (איגרת ר' יצחק בן מאיר לטיף מירושלים, שנת רט"ו[?], בתוך: א' דוד, שאלו שלום ירושלים, תל אביב תשס"ג, עמ' 97).

נראה אפוא שזהו הגרעין הקדום של בית העלמין היהודי של ירושלים, וממנו מתחילים תהליכי התפתחותו מזרחה, לכיוון הר הזתים.²⁶ לפי אותה עדות, הופסקה הקבורה למרגלות הכותל המזרחי של הר הבית והועברה לשטח אחר, לא הרחק משם. אפשר שזהו הרקע לתחילת הקבורה מול אותה חלקה, מעברו המזרחי של עמק הקדרון, שכן ב־1480

²² כהן ובן שמעון פיקאלי, המאה ה"ז, א, עמ' 175.

²³ ראו: רובין, מפות עתיקות, עמ' 60.

²⁴ א' דודסון, בשביל ירושלים, ירושלים 2009, עמ' 39–41.

²⁵ וראו: חיים, גאולת חלקות, עמ' 233–234; ר' ירעאל, "תולדות בית העלמין", בתוך: ג' בוקאי וא' שילר (עורכים), ההר אשר מקדם לעיר, ירושלים תשנ"ז (אריאל, 122–123), עמ' 13; שור, תולדות, עמ' 31.

²⁶ ש' ברנע, "תולדות מיפוי בית הקברות היהודי בהר הזתים", בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה: דברי הכנס האחד עשר, ירושלים תש"ע, עמ' 78.

כבר נמסר על קבורה בסמיכות לקבר זכריה.²⁷ שנים אחדות אחר כך כבר זוהו הקברים מעברו המזרחי של הקדרון כ"חדשים", להבדיל מהישנים שמעברו המערבי: ועמק יהושפט הוא עמק קטן בין הר הבית להר הזיתים, ושם קבורות היהודים תחת הר הבית בשפוע, והקבורות החדשים תחת הר הזיתים, והגיא ביניהם. וסמוך להם יד אבשלום ומערה של זכריה [ה] הנביא ע"ה [עליו השלום], ושם מתפללים בימי הצומות והולכים לומר קינות בכל ט' באב (ר' עובדיה מברטנורא, דרכי ציון, קאלאמעא תרמ"ו, דף טז ע"א).

מסקנתנו היא אפוא שר' משה באסולה תיאר באופן כללי את חלקות הקבורה של בית העלמין באל־ג'סמאניה, והביטוי "בשפוע הר ירושלים" מורה על בית הקבורות הוותיק למרגלות הר הבית.²⁸ מסקנה זו נתמכת בעדות נוספת, שנמסרה ב־1532 – שנים אחדות אחריו – ומציינת בפירוש את בית העלמין משני צדי האפיק.²⁹

באמצע המאה ה־ט"ז ניכרת התפשטות הקבורה מערבה, אל "אפיק הזרימה בתחתית הוואדי",³⁰ דהיינו ממורדות הר הזיתים כלפי מטה, ובמפורש לא כלפי עברו המערבי של הקדרון. בשלב מאוחר יותר, אולי עם גידולו של בית העלמין במחצית השנייה של המאה ה־ט"ז, חודשה הקבורה מעברו המערבי של הקדרון, אך הופסקה בראשית המאה ה־י"ז.³¹ בשלהי התקופה העות'מאנית היו שהעידו על קיומו של בית העלמין הקדום למרגלות הר הבית,³² ולפני 1948 עוד אפשר היה למצוא את שרידיו,³³ אך לאחר 1967 לא נותר ממנו זכר. "החברה לפיתוח מזרח ירושלים" ו"אתרא קדישא" הציבו מצבות בטון אחדות ממזרח לדרך העופל לאזכורו.³⁴

²⁷ "הייתי על בית החיים של האשכנזים, והייתי על קבר הרב [אלמוני], והוא רחוק מב"ה [מבית המקדש (=מהר הבית)] כמטחוי קשת, וקרוב לקבורת זכריה הנביא" (איגרת ר' יוסף דמונטניא מירושלים ללומברדיאה, בתוך: א' דוד, שאלו שלום ירושלים, תל אביב תשס"ג, עמ' 116–117). ראוייה לציון עובדת קבורתם הנפרדת של האשכנזים. עדות היסטורית זו סמוכה בזמנה לעדות הראשונה של קיומו של הקדש אשכנזי בירושלים (ר' עובדיה מברטנורא, דרכי ציון, קאלאמעא תרמ"ו, דף יד ע"א). וראו: א' ריינר, "בין אשכנז לירושלים: חכמים אשכנזים בארץ ישראל לאחר המוות השחור", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 27–62.

²⁸ לדעת ד' הרצוג, יש לפרש ביטוי זה בהתייחסות להר ציון (ד' הרצוג, סמבוסקי: סיפורו של בית העלמין היהודי בהר ציון, ירושלים 2011, עמ' 30), אך פירוש זה נראה דחוק. וראו: הירשברג, תעודה, עמ' 198; שור, תולדות, עמ' 32.

²⁹ "למטה ממקום תלייתו של יהודה [איש קריות] משתרע בית הקבורה של היהודים משני עברי הנחל" (דניס פוסו, בתוך: מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשכ"ו, עמ' 279).

³⁰ כהן וסימון פיקאלי, המאה ה־ט"ז, עמ' 96.

³¹ רזון, במאה ה־י"ז, עמ' 68–69.

³² "הנחל קדרון [...] והיהודים [נקברו] כמורד הר הזיתים המערבי משני עברי העמק מזה ומזה" (א"ש הירשברג, בארץ המזרח, וילנה תר"ע, עמ' 410).

³³ בן צבי, שטר קניין, עמ' 85.

³⁴ יזרעאל, מדריך כרטא, עמ' 17.

הגבול המזרחי של בית העלמין: "גדר אבנים המבדילה אותו מן השטח הנקרא 'אדמת עץ התות' ('אל-תותה', ואולי: 'אל-תובה') שבידי אחד מתושבי סלואן".³⁵ כמובן, שכיום אין זכר – לא לגדר האבנים ולא לעץ התות, אבל במאה הי"ז נמסר כי הגדר נמשכה מגבולו הדרומי של בית העלמין, באזור השיפולים המערביים של הר הזיתים מול מעיין הגיחון, ועד אדמת עץ התות שציינה את גבולו הצפוני.³⁶ תיאור מאוחר יותר של תיחומו המזרחי של בית הקברות, משנת 1560, עשוי לסייע בהתמצאות: "המסגד העמרי והדרך המובילה אל טרטור פרעון".³⁷ גם הדרך הזו אינה מזוהה בימינו, אבל נוכל להסתפק במתיחת קו משוער על צלע הר הזיתים, בין יד אבשלום ("טרטור פרעון") לבין מסגד אל-עמרי, שנמצא ממזרח למעיין הגיחון, וקיים עד ימינו בתוך השטח המיושב של שכונת סלואן.³⁸ מנקודה זו נוכל למתוח קו משוער נוסף אל מעיין הגיחון, שכאמור תחם את בית הקברות מדרום.³⁹

כאמור, נראה כי הקבורה מעברו המזרחי של הקדרון החלה כבר בשלהי התקופה הממלוכית, על רקע נטישתה של חלקת הקבורה שממערב לו. מדברי ר' משה באסולה, שצוטטו לעיל, משתמע שבתוך דורות מעטים, עד ראשית ימי השלטון העות'מאני, כבר עלה בית העלמין החדש-המזרחי בהיקפו על זה הישן-המערבי. חלקות הקבורה על מורדות הר הזיתים הלכו והתמלאו, וגם מסגד אל-עמרי, שכאמור ציין את פאתו הדרומית-מזרחית של בית העלמין, הוקף עד מהרה בקברים חדשים, שכמה מהם אף חדרו לשטחו. גורמים מוסלמיים תבעו את הרחקת קברי היהודים מהמסגד, וב-1550 קיבל בית המשפט את קבילתם ודרש מן היהודים להעביר גופות שנקברו במקום.⁴⁰ גם סביבתו של "עץ התות" איבדה את צביונה הקודם עד 1558, והפכה לחלק אינטגרלי מבית הקברות.⁴¹

הגבול הדרומי של בית העלמין: "רחבת ('חרים') עין סלואן המזרחי שבתחתית אפיק הוואדי, ועד למדרון המערבי של הר המשחית ('אל-בטאן')".⁴² מעיין הגיחון ("עין סלואן המזרחי", להבדיל מברכת השילוח הדרומית) והרחבה שבקדמתו שבים ונזכרים בתיאורים מקבילים של גבולות בית העלמין במאה הט"ז במסמכי בית הדין השרעי,⁴³ ולפי המתואר יש למתוח קו מהרחבה שלפניו מזרחה, אל מורדות הר הזיתים. במסמך משנת 1562 מציינת מערה את גבולו הדרומי של בית העלמין.⁴⁴ את קברו של ר' עובדיה מברטנורא, שנפטר בסביבות שנת 1500 (ושנזכר לעיל), מזהה המסורת במערה במורד הקדרון, מול מעיין הגיחון, ואולי זו המערה הנזכרת.⁴⁵ מסורת זו

³⁵ כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 97.

³⁶ כהן ובן שמעון פיקאלי, המאה הי"ז, א, עמ' 175.

³⁷ כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 98.

³⁸ שם, עמ' 100 הערה 57.

³⁹ כהן וסימון פיקאלי, המאה הט"ז, עמ' 96.

⁴⁰ כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 98–100; כהן וסימון פיקאלי, המאה הט"ז, עמ' 90; 92.

⁴¹ שם, עמ' 96.

⁴² כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 97.

⁴³ כהן ובן שמעון פיקאלי, המאה הי"ז, א, עמ' 175; כהן וסימון פיקאלי, המאה הט"ז, עמ' 96.

⁴⁴ חיים, תעודות, עמ' 222.

⁴⁵ דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 115–116.

מוכרת לראשונה בכתבי הוגים במאה הי"ז בגרסאות דומות,⁴⁶ המציינות באותה מערה גם את קברם של שניים מחכמי המאה הי"ג – ר' משה בן נחמן, מחכמי ספרד שעלה לירושלים, ור' מרדכי בן הלל הכהן, מחכמי גרמניה, וכן את קברו של ר' קלונימוס, מחכמי האשכנזים במאה ה"ז.⁴⁷ המסורות הללו מאוחרות, ואפשר שהן משובשות, שכן על רמב"ן⁴⁸ ו"המרדכי"⁴⁹ ידועות גם מסורות אחרות אודות קבורתם מחוץ לירושלים, ואילו ציון קברו של ר' קלונימוס נודע מעט צפונה משם, בערוץ הקדרון.⁵⁰

תמורות בקורות בית העלמין בהר הזיתים במחצית השנייה של המאה ה"ז

עד שנת 1558 נוספו שטחי קבורה גם בדרומו של בית הקברות – עד "גדר האבנים ההרוסה צפונית לשביל העולה לכיוון גת שמנא, המפרידה בין גדר האבנים הנזכרת [לבין] גרנות תושבי סלואן".⁵¹ לגדר ולגרנות אין זכר בימינו, אבל ידוע שהדרך עברה ממערב למסגד אל-עמרי,⁵² ויש להניח שהכוונה היא למילוי השטח שהוקצה לקבורה סמוך לשביל שהולך ממעיין הגיחון צפונה.

כפי שראינו, בית העלמין התפתח והתמלא במחצית הראשונה של המאה ה"ז. ההסבר לתופעה זו נעוץ בגידולו המהיר של היישוב היהודי בירושלים בתקופה זו, על רקע התמורות הדמוגרפיות שהתחוללו לאחר גירוש ספרד.⁵³ ראשיתה של התקופה העות'מאנית, ובמיוחד ימי שלטונו של הסולטאן סולימאן בשנים 1520–1566, התאפיינו ביציבות שלטונית ובנאמנות השלטון המקומי ל"שער העליון", והביאו לפריחה כלכלית ויישובית.⁵⁴ אלא שכבר בימי סולטאן סולימאן הלך השלטון המרכזי ואיבד את השפעתו. הציפיות הגבוהות מן השלטון העות'מאני, שנראו ריאליות בשנותיו הראשונות, התממשו לטווח קצר בלבד. אמנם גם בימי שלטונו של הסולטאן סלים השני (1566–1574) נמשכו ימי השקט הפוליטי היחסי,⁵⁵ אבל האינפלציה הגואה ברחבי האימפריה הכבידה על התפתחות

⁴⁶ ר' משה חאגיז, פרשת אלה מסעי, ירושלים תרצ"ב, דף ג ע"ב; ר' משה ן' חביב, גט פשוט, קושטנדינא תע"ט, דף פז ע"ב; ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, בערלין תר"ו, דף יט ע"א.

⁴⁷ ת' אלכסנדר, "האגדה הספרדית היהודית על רבנו קלונימוס בירושלים: לחקר דרכי ההסתגלות של הסיפור העממי", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ה-1 (תשמ"ד), עמ' 85–122; ז' וילנאי, "אגדות הרובע היהודי", בתוך: מ' נאור (עורך), הרובע היהודי בעיר העתיקה ירושלים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 468–469.

⁴⁸ מסעות אלמוני תלמיד הרמב"ן, בתוך: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תוצאות ארץ ישראל, עמ' 83. וראו: מ' מיכלסון (ואחרים), מקומות קדושים וקברי צדיקים בארץ ישראל, תשנ"ו, עמ' 112.

⁴⁹ ש' כהן, "ר' מרדכי בן הלל האשכנזי", סיני, ה (תש"ב), עמ' יא–יב.

⁵⁰ דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 69–71.

⁵¹ כהן וסימון פיקאלי, המאה ה"ז, עמ' 96.

⁵² שם, עמ' 99.

⁵³ א' דוד, "תרומת הגניזה הקהירית לחקר ירושלים היהודית בשלהי התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: הקובץ העשרים ואחד, רמת גן תשע"ו, עמ' 331–336; כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 19–20; כהן, תעודות, עמ' 15–16.

⁵⁴ י' בן צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשכ"ח, עמ' 15–17.

⁵⁵ W.D. Hütteroth and K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, pp. 92–97

השווקים.⁵⁶ יתר על כן, שיטת המיסוי שונתה, והשלטונות העות'מאניים הכבידו על האזרחים על ידי הטלת מסים עליהם, במקום על הקהילות.⁵⁷ בראשית ימי שלטונו של הסולטאן מוראד השלישי (1574–1595) החריפו סימני המשבר הכלכלי והשלטוני בירושלים, כמו גם ברחבי האימפריה בכללה.⁵⁸ החולשה הכללית מצאה את ביטוייה בסדרת התנכלויות לאוכלוסיית המיעוט היהודי,⁵⁹ ובראשן גזרות כלכליות שונות ומגוונות:

מה שראינו אנחנו בזמנינו זה, כי בכל מקום אשר תחת ממשלת המלך י"רה [ירושם הודו], אין לך מדינה שיהיה בה ריבוי מסים וארנוניות על היהודים כארץ ישראל, ופרט מן הפרט ירושלים, ואלמלא מכל גלילות ישראל שולחים שם מעות לפרוע המסים וארנוניות שלהם, לא יכלו יהודים לדור בה מרוב המסים (ר' שמואל די אוזידה, לחם דמעה, ויניציאה ש"ס, דף ג ע"א).

בנוסף לאותם "מסים וארנוניות" מטעמו של השלטון המרכזי, הוטלו על הקהילה היהודית תשלומי דמי חכירת בית הקברות מצד גורמי שלטון מקומיים. אמנם, אפשר שנמצאו להם צידוקים משפטיים, ותוצאות הדיונים לא הוטו בהכרח לרעת היהודים, אבל במכלול ההיסטורי הם מצביעים על מגמת ההתרופפות בהגנה על היהודים וזכותם להשתמש בבית קברות, ועל ההכבדה בעול הכלכלי שבהחזקתו.

תשלום מסי הקבורה הוטל על מוסדות הקהילה היהודית, ואחד ממקורות הכנסותיהם היה אגרה שהטילו על קרובי הנפטרים או על ירושותיהם.⁶⁰ מס הקבורה הבסיסי שולם לקאדי, אך למרות שנקבע לו סך קבוע הוא שימש לעתים עילה לסחטנות שרירותית מצדם של פקידי שלטון.⁶¹ אלא שבתשלום לרשויות בית הדין השרעי לא היה די. בשנת 1550 התגלעה מחלוקת קשה בין פרנסי היהודים לבין עלי ג'אויש, קצין עות'מאני שקיבל בחכירה (זעאמת) את אדמות סילוואן, ובכללן אדמות בית העלמין היהודי. הוא טען שהיהודים הונו אותו בקביעת גובה דמי החכירה, ואף תבע תשלום על השימוש באדמה, שלטענתו איבדה את ערכה הכלכלי.⁶² כעבור כמה חודשים דרשו גם ראשי וקף אל-צל אחיה העלאה בדמי

⁵⁶ ח' גרבר, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה'16–17: כלכלה וחברה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 37–38; כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 20–29; O.L. Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), pp. 3–28.

⁵⁷ י' הקר, "אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ: ניתוח היסטורי הלכתי וחברתי של תשלום מס הגזייה על ידי חכמים בארץ ישראל במאה השש עשרה", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 91; D.S. Goffman, "The Maktu System and the Jewish Community of Sixteenth Century Safed: A System of Two Documents from the Ottoman Archives", *Journal of Ottoman Studies*, 3 (1982), p. 84.

⁵⁸ H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1994, 2, pp. 433–434.

⁵⁹ למשל, הצייווי על יהודי לפנות דרך ציבורית לטובת עובר אורח מוסלמי (ר' שמואל די אוזידה, לחם דמעה, ויניציאה ש"ס, דף קא ע"א), וגזרות לבוש מפלות (ר' דוד בן זמרא, שאלות ותשובות, ווארשא תרמ"ב, ב, סי' רמד; כהן, תעודות, עמ' 47).

⁶⁰ ר' יוסף מטראני, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים (מהדורת צ"י לייטנר), ירושלים תשל"ח, סי' כא. וראו: ריון, במאה הי"ז, עמ' 172–173; 178.

⁶¹ חיים, תעודות, עמ' 216–238.

⁶² כהן וסימון פיקאלי, המאה הט"ז, עמ' 90–92.

החכירה שנקבעו עשרות שנים קודם לכן, ואיימו בהשלכת עצמות הנפטרים מקבריהם. היהודים ביקשו את התערבות הסולטאן, ובתום דיון בבית הדין השרעי נקבע ב־1560 תעריף חדש וגבוה יותר לחכירה.⁶³ אולי כדי לעגן את ההסכמות החדשות, נחתם כעבור כשנתיים חוזה חכירה חדש.⁶⁴

תפנית חמורה במעמדו של בית הקברות בהר הזיתים ארעה בימי שלטונו של המושל אבו סייפין, שעשק את תושבי העיר באכזריות רבה.⁶⁵ בזמנו נסגר בית הכנסת המרכזי (המכונה כיום בית הכנסת הרמב"ן),⁶⁶ ומנהיגים נאלצו להימלט.⁶⁷ בסביבות 1588 הוא ציווה לשחוט את כל הכלבים הנגועים בַּמחלה, ולקבור אותם בבית הקברות היהודי, כביטוי לביזוי ולהשפלת היהודים.⁶⁸

אין בידינו ידיעות על התפתחות בית העלמין בהר הזיתים במחצית השנייה של המאה הט"ז. אפשר שהסיבה לכך היא הירידה במספרם של תושבי העיר,⁶⁹ ואולי התמשכות הסכסוכים המשפטיים היא שאילצה את פרנסי הקהילה למצוא בית עלמין אלטרנטיבי, באדמות אבו ת'ור (1562).⁷⁰ לעומת היהודים הרבניים, שספק אם לבסוף קברו את מתייהם באדמות אבו ת'ור, היהודים הקראים – שנקברו בהר הזיתים לפחות עד אמצע המאה הט"ז⁷¹ – חכרו גם הם אדמות למרגלות הכפר אבו ת'ור,⁷² ומאז 1564 טמנו בהן את נפטרי העדה.⁷³

⁶³ חיים, גאולת חלקות, עמ' 233–234; כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 103–113; כהן, תעודות, עמ' 24–25; 43–42; כהן וסימון פיקאלי, המאה הט"ז, עמ' 98–103; 106–104.

⁶⁴ חיים, תעודות, עמ' 222; כהן, תעודות, עמ' 65–66.

⁶⁵ כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 29.

⁶⁶ שם, עמ' 92; א' ריינר, "חצר האשכנזים בירושלים: ימי ראשית", בתוך: ר' גפני ואחרים (עורכים), החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים, ירושלים תש"ע, עמ' 28.

⁶⁷ ר' חיים ויטאל, ספר החזיונות, ירושלים תשי"ד (מהדורת א"ז אשכ"י), עמ' 1; סד; צד. וראו: מ' בניהו, "רבי חיים ויטאל בירושלים", בתוך: י' גליס ומ"ח קצנלנבוגן (עורכים), עיר הקודש והמקדש, ירושלים תשל"ז, עמ' 162–167; הנ"ל, "חידוש הפולמוס על פיטור תלמידי חכמים ממיסים בירושלים בשנת שנו" וסיבת עקירת דירתו של רבי חיים ויטאל מירושלים לדמשק", אסופות – ספר שנה למדעי היהדות, ח (תשנ"ד), עמ' רמא–רסב; א' דודסון, "סוד המעיין הנעלם", עתמול, 184 (תשס"ו), עמ' 6–9.

⁶⁸ רוזן, במאה הי"ז, עמ' 78; נ' שור, "היישוב היהודי בירושלים במאות הט"ז–י"ח על פי כרוניקות פראנציסקאניות וכתבי נוסעים קאתוליים ופרוטסטאנטיים", בתוך: א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 368; שור, תולדות, עמ' 32–33.

⁶⁹ רוזן, במאה הי"ז, עמ' 13; 15; A. Cohen and B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, p. 94.

⁷⁰ הזיכרון לחכירת אדמות אלה הוארך בראשית המאה הי"ז (כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 113–114; כהן וסימון פיקאלי, המאה הט"ז, עמ' 91; 103–104) ובראשית המאה הי"ח (כהן ובן שמעון פיקאלי, המאה הי"ז, א, עמ' 158; 165–166; 169–168).

⁷¹ כהן, בשלטון האסלאם, עמ' 110.

⁷² כהן וסימון פיקאלי, המאה הט"ז, עמ' 91; 107–108.

⁷³ דודסון, בשביל ירושלים, עמ' 99–100; א' כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה השמונה עשרה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 93; 104.

סיכום

קהילת יהודי ירושלים במאה הט"ז חיה במעמד של מיעוט נסבל, נחות לעומת האוכלוסייה המוסלמית. היהודים נהנו ממעמד של בני חסות (ד"מים) שהעניק להם ביטחון יחסי,⁷⁴ אך לא מנע את השפלתם החוקית והמעמדית, והם סבלו תכופות מהתנכלויות ומאפלויות. קורותיו של בית העלמין היהודי בתקופה זו הם ראוי למצב זה. מחקרנו הצביע על שטחו של בית הקברות, על תמורות שהתחוללו בו ועל ההתמודדויות שנכרכו בהפעלתו, שמהם השתקפו אירועים ותהליכים דמוגרפיים, היסטוריים ופוליטיים שעברו על יהודי ירושלים במאה הט"ז.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- בן צבי, שטר קניין = "בן צבי, שטר קניין על חלקה בהר הזיתים משנת 944 להג'רה", א' אלמליח (עורך), חמדת ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 85–88.
- ברנע, תולדות מיפוי = ש' ברנע, "תולדות מיפוי בית הקברות היהודי בהר הזיתים", א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה: דברי הכנס האחד עשר, ירושלים תש"ע, עמ' 75–91.
- דובדן, מפה = J. Doubdan, Plan de la Montagne des Olives, [Paris] 1666.
- דודסון, בשביל ירושלים = א' דודסון, בשביל ירושלים, ירושלים 2009.
- הירשברג, תעודה = ח"ז הירשברג, "תעודה מזמן הכיבוש העות'מאני", ארץ ישראל, ב (תשי"ג), עמ' 196–198.
- הרצוג, סמבוסקי = ד' הרצוג, סמבוסקי: סיפורו של בית העלמין היהודי בהר ציון, ירושלים 2011, עמ' 26–37.
- חיים, גאולת חלקות = א' חיים, "גאולת חלקות הר הזיתים על פי תעודות ערביות של בית המשפט השרעי מן המאה השבע עשרה", א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 233–270.
- חיים, תעודות = א' חיים, "תעודות נוספות על יחסיה של עדת הספרדים עם השלטונות העות'מאניים ועם האוכלוסיה הערבית בירושלים", מ' פרידמן ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 216–224.
- זרעאל, מדריך כרטא = ר' זרעאל, מדריך כרטא להר הזיתים: מסע בתולדות בתי העלמין היהודיים, ירושלים תשנ"ט.
- זרעאל, תולדות = הנ"ל, "תולדות בית העלמין", הנ"ל (עורך), ההר אשר מקדם לעיר, ירושלים תשנ"ז [אריאל, 122–123], עמ' 11–14.
- כהן, בשלטון האסלאם = א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם: קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב.

⁷⁴ י' הקר, "הארגון הקהילתי בקהילות האימפריה העות'מאנית (1453–1676)", בתוך: א' גרוסמן ו"י קפלן (עורכים), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ב: ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת, ירושלים תשס"ד, עמ' 288–289; B. Braude, "Foundation Myths of the Millet System", in: B. Braude & B. Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York and London 1982, I, pp. 69–88

כהן, תעודות = הנ"ל, יהודי ירושלים במאה השש עשרה לפי תעודות תורכיות של בית הדין השרעי, ירושלים תשל"ו.

כהן ובן שמעון פיקאלי, המאה הי"ז = א' כהן וא' בן שמעון פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה השבע עשרה, א-ב, ירושלים תש"ע.

כהן וסימון פיקאלי, המאה ה־ט"ז = א' כהן וא' סימון פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית – המאה השש עשרה, ירושלים תשנ"ג.

לונץ, קברי ארץ הצבי = [א"מ לונץ], "קברי ארץ הצבי", ירושלים, א (תרמ"ב), עמ' 71–165.

סטפנסקי ובן טובים, בית הקברות = "סטפנסקי וא' בן טובים, בית הקברות היהודי העתיק בצפת: מצבות קבורה מהמאות ה־16 וה־17 לסה"נ", צ' גרוסמרק ואחרים (עורכים), מחקרים חדשים של הגליל: ספר שני, זכרון יעקב 2016, עמ' 221–248.

עובדיה מברטנורא, דרכי ציון = ר' עובדיה מברטנורא, דרכי ציון, קאלאמעא תרמ"ו. רובין, מפות עתיקות = ר' רובין, "מפות עתיקות של ירושלים כמקורות גיאוגרפיים" היסטוריים", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, יב (תשמ"ו), עמ' 58–61.

רוזן, במאה הי"ז = מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל אביב תשמ"ה. שור, תולדות = הנ"ל, "תולדות בית העלמין היהודי על הר הזיתים מסוף התקופה הממלוכית ועד לזמן החדש", א' שילר (עורך), הר הזיתים, ירושלים 1978, עמ' 31–36. תוצאות ארץ ישראל = מסעות אלמוני תלמיד הרמב"ן, בתוך: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 81–98.

The Description of the Fate of Jerusalem and the Crusader Kingdom in the Chronicles of the Roman Emperor Frederick II

Shlomo Lotan

One of the events that affected the history of Jerusalem during the Crusader period, in the first half of the 13th century, was the journey of the Roman Emperor Frederick II and his coronation in the Church of the Holy Sepulchre in March 1229. The emperor arrived in Jerusalem for one day only, but was still able to visit, feel the experience, and resolve a number of military and political crises.

These topics, and particularly the emperor's attitude to the Kingdom and its leaders, have gained scholars attention, but very little research has been done regarding the emotional aspect of the Emperor's attitude towards Jerusalem.

In this lecture, I present a different perspective on the events of that period. I would like to point out the emperor's spiritual attitude to Jerusalem and describe his feelings regarding the loss of the holy city due to its fall into enemy hands in 1244. All these appeared in a series of chronicles and documents from the same period in the Middle Ages. It is apparent that these documents describe a different, unique perspective regarding the Emperor's feelings, particularly in relation to the suffering and loss of Jerusalem during the Crusader period.

Between the Bridge and the Strawberry Tree – The Jewish Cemetery in Jerusalem in the 16th Century

Eyal Davidson

During the early Ottoman period, Jerusalem's Jewish community lived as a tolerated minority, inferior to the Muslim population. The Jews enjoyed a protégé-like standing that gave them relative security, but did not prevent their legal and status-related humiliation, and they regularly suffered from discrimination and harassment.

The history of the Jewish cemetery at that time mirrors this situation. Our research indicates changes in the cemetery area and challenges involved in its operation, a reflection of the demographic, historical and political events and processes experienced by the Jews of Jerusalem in the 16th century.

The research will be based on documents, legal certificates and period maps (already published), and will assess the geographic perspectives of the cemetery's borders in comparison with contemporary reality on the site. The study will place historical events associated with the cemetery against the backdrop of the historical realities of the city at that time, and will highlight the connection between them.

The Travelogue of R. Moses Basola in the Beginning of Ottoman Rule as a Source for the History of Jerusalem and its Jewish Community

Abraham David

Moses Basola (1480-1560) an Italian Jewish sage, descended from a French family. He lived in several different cities in central and northern Italy. In 1535 or shortly thereafter, Basola received rabbinical ordination from R. Azriel Diena in Sabionetta. He then moved to Ancona and headed the *Yeshiva* (Jewish academy) there and also served as the Rabbi of the district of Marche.

Basola's interests were not restricted to the rabbinic sphere and *Kabbalah* (Jewish mysticism). He was also involved in financial ventures. In 1560 he departed from Italy to the Land of Israel by sailing via Venice. He settled in Safed where he died in the same year at the age of eighty.

From 1521 to 1523 Basola made an extended pilgrimage to the Land of Israel. His informative diary in Hebrew recounts his journey by sea from Venice to Tripoli (Western Syria) proceeding southward overland via the coastal road to Safed. His goal was to visit the venerated sites in the land from north to south. A scientific edition was published by I. Ben-Zvi in 1938 and a revised edition was put out by A. David in 1999. Basola's itinerary has been translated into Spanish, French, English, Italian and Czech.

Basola visited Jerusalem twice. His first visit lasted for three weeks, from Monday, the 11th of *Kislev* (11 November) until the 1st of Tevet (1 December) 1521. He then proceeded south to Hebron, less than a day's journey away, noting Hebron's small Jewish presence, only eight or ten households. He